

В.О.Сухомлинський про духовний розвиток молодших школярів

У статті висвітлюються погляди В.О.Сухомлинського на духовний розвиток дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: дитина, духовність, духовний розвиток, самосвідомість.

Педагогічна спадщина видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського є, по суті, неосяжною. Безліч проблем, що стосуються розвитку дитини і становлення людини, розглядалися ним з позицій гуманістичної педагогіки і часто – набагато випереджаючи свій час. Однією з таких проблем була проблема духовного розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Не всі педагоги, як відзначав В.О.Сухомлинський, розуміють можливості духовного розвитку, й зокрема, формування самосвідомості дітей молодшого шкільного віку, вважаючи їх „нерозуменятками” [1, с.434]. Насправді ж, вважав він, у роки навчання в I-IV класах – від 7 до 11 років – відбувається становлення людини. Звичайно, цей процес не завершується до закінчення початкових класів, та саме на ці роки припадає найбільш інтенсивний відрізок людського життя. „Дитина в цей період повинна не тільки готуватися до подальшого навчання, накопичувати багаж знань і вмінь, щоб успішно навчатися далі. Вона має жити багатим духовним життям (виділення моє – Р. А.). Роки навчання в початкових класах – цілий період морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який буде реальною справою, а не пустою розмовою лише за умови, що дитина живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра” [1, с.100]. Школа, підкреслював він, – це насамперед вогнище духовного життя. Тому місія педагога – наставника юних душ – „полягає в тому, щоб у школі в усій повноті розкривалося багатство інтелектуальної, емоційної, моральної сфер духовного життя особистості”. І лише за умови повноцінного духовного життя колективу й особистості в усьому його багатстві й різноманітності навчання стає справою бажаною, привабливою.

У всебічному розвитку особистості як виховному процесі велике значення має поєднання, гармонія колективного й індивідуального елементів духовного життя. Духовне життя школи має бути настільки багатограним, щоб кожна дитина знайшла поле для розкриття і вираження, утвердження своїх сил і творчих здібностей. Смісл духовного життя школи полягає у тому, що в кожному вихованцеві пробуджується його індивідуальна людська неповторність. „...Становлення неповторної людської індивідуальності у сфері творчої праці, що є самою суттю духовного життя особистості – це основа, серцевина того світовідчуття, без якого немислиме гармонійне виховання, формування оптимізму, життєрадісної впевненості у своїх силах. Це світовідчуття накладає особливий відбиток на думку, мислення” [2, с.78].

В одній із своїх праць Василь Олександрович Сухомлинський відзначав, що духовне життя учнів молодшого шкільного віку ще не досліджене, тому багатьом учителям і вихователям видається, що учням початкових класів не доступні складні духовні проблеми. Заперечуючи таку точку зору, педагог писав: „Треба відмовитись від цих спрощених поглядів. Вихованці молодшого віку – це найтонша, найчутливіша частина шкільного колективу, і саме від того як у цій віковій групі розвиваються чутливість, сприйнятливність, залежить ідейно-громадянське обличчя всього колективу школи” [1, с.434].

Кожна дитина, на думку педагога, це дуже складний, неосяжний і неповторний світ, без знання і пізнання якого неможливе свідоме творення людини. „...Кожна, буквально кожна без винятку дитина – це цілий світ. Нам, педагогам, його відкривати. Нам підняти цей світ до самопізнання і самовдосконалення” [3, с.423]. Разом з тим він підкреслював, що дитячий світ – це світ особливий. „Діти живуть своїми дитячими уявленнями про добро і зло, про хороше й погане; у них свої дитячі критерії краси, у них навіть свій вимір часу: в дитинстві день здається роком, а рік – вічністю” [1, с.620]. Тому неодмінною передумовою успішності виховної діяльності є розуміння закономірностей і особливостей духовного життя дитини, що залежать від її вікових особливостей.

Як глибокий діалектик, В. О. Сухомлинський виходив з того, що в духовному житті кожної людини нерозривно взаємопов'язані чуттєве й розумове (раціональне) осягнення дійсності. Проте співвідношення між ними на різних вікових етапах людського життя є різним. Що стосується дитячого віку, то тут переважаючим є чуттєве, емоційне сприйняття світу й людини. Пізнавальні

процеси завжди супроводжуються тими або іншими почуттями, але в кожному віці ця залежність виявляється по-своєму. У молодшому шкільному віці ця специфіка визначається тим, що суть предметів і явищ навколишнього світу, зв'язків між ними постає перед дитиною вперше. Все нове, що їй стає відомо про природу й суспільство, про духовне життя людей, про їхню боротьбу за краще майбутнє, породжує в дитини глибоке емоційне ставлення до дійсності. Ці особливості дітей молодшого шкільного віку – їх емоційне ставлення до оточення, яке впливає на характер їхньої діяльності більшою мірою, ніж інші компоненти психіки, „дуже важливо враховувати, на ньому слід будувати прийоми виховної роботи, та не можна забувати й про інші компоненти духовного життя – про мислення, переконання, світогляд” [4, с.234].

Павлівський педагог, характеризуючи особливості духовного життя дітей молодшого шкільного віку, звертає увагу насамперед на конкретність, образність та емоційність їхнього мислення. „Діти з перших кроків свідомого життя відзначаються конкретністю, образністю та емоційністю думок, суджень, поведінки. Чим менша дитина, тим більшою мірою забарвлюється різними переживаннями, емоційними відгуками все, що вона сприймає, робить, думає [5, с.241].

Враховання цих особливостей духовного життя дітей молодшого шкільного віку є неодмінною умовою успішності виховної діяльності. Вчитель-вихователь лише тоді зможе досягти своєї мети, коли він буде пробуджувати й посилювати в учнів позитивні емоції, які допомагають не тільки кращому сприйняттю й засвоєнню навчального матеріалу, а і його міцнішому запам'ятовуванню. „Характер, зміст, ідейна спрямованість знань, що набуваються в процесі пізнання навколишнього світу, – писав педагог, – мають викликати емоції, що спонукають до благородних вчинків... Досвід переконує: навіть навчальний матеріал, що має, здавалося б, суто пізнавальний характер, можна успішно використати для пробудження й розвитку високих моральних почуттів...” [6, с.253]. Це досягається, вважав педагог, шляхом *олюднення* знань, під яким він розумів... „поєднання навчання і виховання” [7, с.388].

Разом з тим вчений неодноразово звертає увагу на те, що, незважаючи на конкретність, образність (емоційність) мислення молодшого школяра, „багатство його духовного життя виражається насамперед у змісті, напрямку думок” [2, с.255].

Переважно емоційне сприйняття дитиною світу зумовлене вже тим, що багато з чим вона зустрічається вперше, відкриває його для себе, і такі відкриття не можуть не супроводжуватися почуттями захвату і подиву. „Дитинство пізнає світ, – писав він, – дивуючись і захоплюючись...” [8, с.462]. Потрібно тільки не приглушувати ці почуття, а посилювати їх. „Я дбав про те, щоб діти були допитливими дослідниками і відкривачами світу, щоб істина постала перед ними не як готовий висновок, поданий педагогом, а у вигляді яскравої картини навколишнього світу, пережитої з трепетним биттям серця. Коли відкриття схвилювало дитину, істина стає особистим переконанням, яким людина дорожить усе життя” [6, с.141].

Дуже глибокою є думка В.О.Сухомлинського про те, що дитяче сприйняття світу, яке відрізняється від сприйняття його дорослими, це – „своєрідна художня творчість”. Тобто дитина не просто пізнає світ, а й наділяє його такими властивостями, які викликають у неї різноманітні почуття й емоції. Тому різні види художнього осягнення дійсності належать до найдієвіших засобів підсилення дитячої творчості. „Образ, сприйнятий і в той же час створений дитиною, несе в собі яскраве емоційне забарвлення. Діти переживають бурхливу радість, сприймаючи образи навколишнього світу і додаючи до них щось від фантазії. Емоційна насиченість сприйняття – духовний заряд дитячої творчості” [6, с.45].

Одним з видів художнього бачення світу і найважливіших чинників, що сприяють духовному розвитку дитини, є казка. „Чому казка розвиває мову і мислення сильніше, ніж будь-який інший засіб? Тому, що казкові образи яскраво емоційно забарвлені. Слово казки живе в дитячій свідомості. Серце завмирає в дитини, коли вона слухає або вимовляє слова, що створюють фантастичну картину. Я не уявляю навчання в школі не тільки без слухання, а й без створення казки” [6, с.36]. Казка – це колыска думки, радість мислення, „активна естетична творчість, що захоплює всі сфери духовного життя дитини – її розум, почуття, уяву, волю” [6, с.184].

Створення дітьми казок допомагає їм не тільки краще пізнати навколишній світ, а й відчувати красу рідної землі, яка є джерелом любові до Батьківщини.

Разом з тим, підкреслював В.О.Сухомлинський, казка для дітей є й джерелом їхньої думки, мислення. „...Естетичні, моральні та інтелектуальні почуття, які народжуються в душі дитини під враженням казкових образів, стимулюють потік думки, який пробуджує до активної діяльності мозок, зв'язує повнокровними нитками живі острівці мислення. Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом висловлення думок і почуттів – живою реальністю мислення. Під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина вчиться мислити словами. Без казки – живої,

яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, – неможливо уявити дитячого мислення і дитячої мови як певного ступеня людського мислення і мови” [6, с.176-177].

Одним із прийомів, який дозволяє посилити емоційний вплив окремих елементів навколишнього світу, особливо тих, в яких узагальнюються важливі суспільні явища, людські взаємини, діяльність, є інсценізація та драматизація казок, оповідань, байок [6, с.243].

Для розвитку духовного світу молодших школярів, вважав павлівський педагог, надзвичайно важливе значення мають також праця і творчість [1, с.479-481, 495, 506], читання [6, с.194], малювання [6, с.53-55] і музика [7, с.553]. Духовне життя, духовне багатство людини, зазначав він, визначається багатством її морального ставлення до навколишнього світу, змістом і характером її взаємодії з природою та іншими людьми [5, с.233].

Неодмінною передумовою і одночасно головним джерелом формування й збагачення духовного світу дитини, зазначав педагог, є насамперед спілкування з природою, яку він називав школою різноманітних почуттів і школою думок, мови і мислення [6, с.32]. Але спілкування з природою не зводиться лише до її пізнання, у процесі якого розвивається дитяче мислення, Таке спілкування є невичерпним джерелом осягнення прекрасного і школою виховання добрих почуттів, які є серцевиною людяності й які можуть бути виховані тільки в дитинстві.

Протягом чотирьох років роботи в початковій школі, згадував павлівський педагог, він водив дітей на природу не тільки для того, щоб вони пізнали щось нове, а й для того, щоб пробудити в їхній свідомості думку, навчити їх мислити. „Я показую дітям у природі народження і згасання життя, бурхливий розквіт життєвих сил, буяння краси, складність явищ і процесів. Справа тут не стільки в тому, що діти про щось дізнаються, скільки в пробудженні узагальнюючих, філософських думок, які прилучають до краси мислення. Природа розкриває нам таємниці, які переконують дітей у тому, що бути мислителем – це прекрасно. Тут, біля цього найпершого й найголовнішого джерела думки, до свідомості вихованців, як відкриття, приходять думки про вічність матерії, про безмежну різноманітність природи, про нерозривну єдність людини з природою і необхідність розумного використання природних сил і багатств, про людину як вершину природи й разом з тим її невід’ємну частину; про час і простір, смерть і безсмертя... Завдяки тому, що ці думки приходять до дітей як відкриття, зроблені біля джерела думки, вихованець стає на все життя мудрим мислителем” [1, с.478].

У спілкуванні з природою у дитини формується й певне ставлення до неї, яке виявляється не тільки в захваті її красою й подиві перед її невичерпною різноманітністю й безмежністю, а й, зокрема, у почуттях відповідальності, сумління й благоговіння перед усім живим. „Багаторічний досвід дає мені право твердити: милосердя до всього живого – один з найважливіших елементів моральної культури, одна із стежок, що ведуть до вершини, ім’я якій – сумління” [1, с.533].

В.О.Сухомлинський, як дуже тонкий психолог і знавець дитячих душ, неодноразово наголошував на тому, що таке благоговіння перед життям в усіх його проявах повинно бути першоосновою ставлення дітей до живих істот. Пізніше вони розберуться у тому, що серед цих істот є й шкідники, але на початковому етапі для них радість буття в їх духовному житті „мусить зливатися з повагою до чужого життя, до чужої слабості. Муха нехай буде для дитини Мухую-Цокотухою, а миша – Мишкою-Норушкою... Не із знищення, а із захисту живої істоти мусить початись дитяче життя... Потім, ставши дорослою, людина зрозуміє, що не може любити всіх, що ставлення до живих істот залежить від того, шкідливі вони чи корисні. А в дитинстві людина мусить виховуватися в душі любові, доброти, сердечності. *Доброти, як грамоти, людину треба вчити* (виділення моє – Р. А.); у цьому навчанні повинні бути уроки, які б давалися самим життям, обставинами” [1, с.525]. У той же час він звертав увагу на те, що жорстоке ставлення до живих істот в дитинстві є однією з причин нелюдства і злочинності у дорослому віці. Проведене педагогом дослідження сотень правопорушників показало, що „майже у всіх випадках первісним і найголовнішим джерелом злочину було безжалісне знищення живих істот у дитинстві” [1, с.523].

Цей же принцип – розкривати перед дитиною насамперед хороші, позитивні, світлі сторони життя, – який вибудовувався на характерному для дитячого віку оптимістичному, радісному баченні світу [5, с.235], В.О.Сухомлинський реалізував і при формуванні гуманного ставлення дітей до суспільства та інших людей („щоб кожна дитина бачила в іншому насамперед людину”), а також до самих себе.

Однією з найголовніших сторін розвитку духовного світу молодших школярів В.О.Сухомлинський вважав формування їхньої самосвідомості. Хоча, на його думку, „лік” найбільш активного формування самосвідомості людини припадає на підлітковий вік, однак воно відбувається і в дитинстві, і в юності.

Особливо цінною видається нам розроблена В.О.Сухомлинським концепція самосвідомості, зокрема дитячої самосвідомості, хоча саме поняття „самосвідомість” зустрічається в його працях порівняно рідко. Як практик-вихователь, він більше уваги приділяв не теоретичній розробці

змісту цього поняття, а швидше – його операціоналізації, тобто виділенню таких його сторін, складових частин і аспектів, які мають більш конкретний, осяжний характер, піддаються спостереженню і наочним змінам і можуть бути перевірені в педагогічній практиці. В якості таких сторін або аспектів самосвідомості він виділяв наступні.

По-перше, – пізнавальний аспект самосвідомості, в якому відбувається пізнання людиною самої себе або її *самопізнання*. Важливо відзначити, що у цьому аспекті павлівський педагог теж виділяв дві складові. Людина пізнає себе, відповідаючи не тільки на запитання „хто я”, а й на запитання „яка я?”. Якщо у першому випадку людина пізнає себе через розкриття свого співвідношення з різними предметами та істотами, то у другому – вона розкривається через визначення своїх суто людських (моральних, естетичних та інших) вимірів.

По-друге, – проєктивний або ідеалізуючий аспект самосвідомості (*самопроєктування, самоідеалізація*), в якому людина самовизначається з точки зору того, ким або якою вона хотіла б, може або повинна бути.

По-третє, – це ставлення людини до самої себе, її *самовідношення*, яке не зводиться лише до самооцінки, а включає в себе й інші, зокрема, вольові моменти. (Як я повинен ставитися до себе?)

По-четверте, – це розуміння того, що і як може чи повинна людина робити для того, щоб стати кращою, досконалішою, ніж вона є. Цей аспект становить безпосередню духовну (ідейну) основу *самовиховання, самоудосконалення, самотворення* людини. (Що (і як) я можу зробити і що я повинен робити для того, щоб стати кращим, ніж я є?)

Усі ці аспекти можуть бути виокремлені лише теоретично, тому що, як постійно підкреслював сам педагог, в житті дитини, її становленні й вихованні вони нерозривно зв'язані між собою.

Виховання, неодноразово підкреслював В.О.Сухомлинський, обов'язково включає в себе самовиховання, яке починається із самопізнання як одного із найскладніших і найважчих завдань у житті дитини [10, с.610]. Виховувати саму себе „людина зможе тільки тоді, коли вона знає саму себе” [11, с.495]. Тому головним і найскладнішим для людини об'єктом пізнання, є сама людина [9, с.481], і нічого цікавішого, ніж людина, на світі немає [6, с.381]. Разом з тим педагог зауважував при цьому, що ми, вихователі, часто „забуваємо про те, що пізнання світу починається для маленьких дітей з пізнання людини [7, с.24].

На жаль, учень пізнає навколишній світ, але дуже мало пізнає і дуже мало знає себе [12, с.286]. Тому вчитель початкових класів повинен домагатися, „щоб кругозір дитини поступово розширювався від рідних полів і лісів до картин природи і життя нашої Вітчизни і всієї Землі” [6, с.153].

Пізнання дитиною самої себе не може зводитися до усвідомлення нею себе лише як природної істоти, бо, пізнаючи світ, вона виділяє себе і як суспільну істоту [1, с.506], як громадянина. Тому необхідно, щоб громадянське світосприймання вже з дитячих років стало немовби тим дзеркалом, в якому людина бачить себе, оцінює свою поведінку, виявляє ставлення до себе в думках, переживаннях, вчинках, спрямованих на самовиховання, самоутвердження. „В активному ставленні кожної особистості до самої себе, в умінні правильно виявити й оцінити свою громадянську суть ми вбачаємо найголовніший критерій виховної сили колективу” [1, с.422].

В уявленнях, думках і емоціях дитини молодшого шкільного віку весь світ піддається дуже простій, з погляду дорослих, класифікації: гарне і погане, правильне і неправильне. У цій класифікації дитина не бачить ще відтінків, їй важко збагнути сплетіння поганого й гарного, особливо в людині [5, с.258]. Тому необхідно прагнути до того, щоб всіляко розвивати і зміцнювати у дитини позитивне ставлення до іншої людини, вчити її співпереживанню, яке є найчутливішим і найвимогливішим сторожем сумління. Бо глухий до інших людей – залишиться глухим до самого себе; йому не доступне буде найголовніше в самовихованні – емоційна самооцінка власних вчинків [1, с.452].

Співпереживання полягає у тому, що дитина не може жити без людини, сумління вимагає від неї віддати сили своєї душі іншій людині. „Я завжди добивався, щоб у духовне життя колективу ввійшла людина з її горем і радощами, щоб турбота про людину стала найбільшою потребою вихованців” [1, с.538]. Немає більшої сили, здатної вплинути на дитячу душу, ніж захоплення людиною, подив перед її моральною красою і величчю [1, с.636].

Людина не може стати виховуваною, якщо в роки дитинства вона не захоплювалася красою людського духу. Захоплення людиною – ось що повинно бути червоною ниткою всього шкільного виховання. „Я вважаю, що школа лише тоді школа, коли головний предмет у ній – людинознавство, коли пізнання світу починається з пізнання людської душі і на основі цього пізнання формуються переконання і найголовніше – виховується здатність любити і ненавидіти. По суті, виховання справжньої людини є одухотворення красою людського духу, – таке глибоке одухотворення, що маленька людина замислюється: хто я? Для чого я живу на світі?” [13, с.156].

Справжнє виховання освічених людей – це передусім пізнання людини, її героїчного духу, безмежної відданості Вітчизні, вірності переконанням, готовності й уміння оволодіти всіма багатствами думки в ім'я щастя людини. Пізнання людини, захоплення її красою – це основа духовного життя колективу й особистості [3, с.483]. Протягом усіх років навчання у школі учню слід давати не тільки систему знань основ наук. Передусім його треба *вчити жити*, вчити найважливішої мудрості буття – громадянськості. „У знаннях, які ми даємо людині, що переступила поріг школи й буде під нашим виховним впливом до громадянської зрілості, на першому місці мають стояти знання про людину-громадянина” [3, с.424]. Важливо, щоб знання про людину-громадянина сприймалися розумом і серцем і поєднувалися з насиченим, повноцінним життям. Формування ідейно-громадянських переконань починається з осмислення знань про людину-громадянина, із захоплення її громадянською доблестю.

Разом з тим, зазначав педагог, пізнання дитиною навколишнього світу й самої себе не повинно бути однобічним. „Пізнаючи світ і самих себе, діти зобов'язані по крупинці усвідомлювати свою відповідальність за матеріальні й духовні цінності, створені старшими поколіннями” [6, с.219].

Для духовного розвитку дітей і для їх самопізнання особливо важливим є наявність творчого елементу в їхній трудовій діяльності. „Почуваючи себе творцем, людина прагне бути кращою, ніж вона є. Важко переоцінити значення того, що вже в роки дитинства, на порозі отрочества людина усвідомлює свої творчі сили й здібності. В цьому усвідомленні – сама сутність формування особистості” [6, с.254]. Для дитини молодшого віку творчість у трудовому процесі найголовніша, а іноді єдина сила, що змушує малюка виконувати інколи досить тривалі трудові завдання, і саме вона є найважливішим джерелом любові до праці. Створивши щось нове або зробивши більше, ніж здавалося б, можливо, дитина вперше переживає гордість за себе, немовби відкриває себе, бачить себе очима інших людей. „Почуття гордості, яке переживає дитина, коли досягає успіху в улюбленій справі, – перше джерело самосвідомості...” [1, с.253].

Відкриття у процесі праці й подолання труднощів особливо важливе значення мають для самоутвердження дітей із сповільненим розвитком „У своїй практичній роботі кращі вчителі добиваються того, щоб найважливіші істини пізнавалися дитиною як особисті відкриття....А якщо це відкриття зробив учень, що прийшов до школи з обмеженими розумовими здібностями, – він у цю хвилину піднімається на сходинку не лише в розумовому, а й у моральному розвитку: відчуває себе людиною. Він починає дивитися на себе іншими очима, відкриває себе” [1, с.476].

Ще однією сферою, в якій і через яку відбувається самопізнання дитиною самої себе, є, як наголошував В.О.Сухомлинський, людське спілкування. „Якою стане людина, – це залежить від того, яке в неї спілкування з іншими людьми, до чого воно кличе думку й волю, який світ людського відкривається перед нею.

В колективі дитина більш повно розкриває і відкриває себе, *виявляє себе* в ставленні до інших людей і до самої себе. „Від того, що думає про людину колектив, залежить її думка про себе” [1, с.502].

Виховання ідеальних уявлень про красу поведінки можливе тоді, коли кожен вихованець захоплюється чимсь таким, у чому виражається його прагнення до благородства, до звеличення в собі людини. Суть цієї проблеми у тому, щоб найглибше дитяче й підліткове захоплення мало в собі крихітку ідеального, щоб у духовному житті дитини, підлітка була діяльність, спрямована на самовиховання, самовдосконалення [11, с.547-548].

Вже на рівні початкової школи у дітей складаються певні уявлення та думки про те, ким і якими вони хотіли б бути. Хлопчики і дівчатка замислюються: „Який я? Що в мені хороше і що погане? Що думають про мене товариші?” У дітей цього віку вже є перші уявлення про моральний ідеал. „Моральний ідеал народжується в серці тоді, коли людина немовби вдивляється в саму себе, порівнює себе з тим, хто є в її уявленні зразком моральної краси – вірності переконанням, мужності, стійкості, непохитності перед труднощами” [6, с.224].

Однак уявлення дітей про моральний ідеал не мають узагальнюючого характеру, а виступають в найбільш яскравих і зрозумілих дітям конкретних образах літературних героїв або реальних людей, на яких вони хотіли б бути схожими. Серед цих людей можуть бути й ті, наприклад, передовики виробництва, які живуть поряд і добре знайомі дітям. „...Ми доносимо до свідомості й сердець маленьких громадян моральну красу й доблесть не лише тих, чий імена відомі всьому радянському народові, а й звичайних громадян нашого села чи району. Таке розкриття громадянськості має велике виховне значення. Ми добиваємось щоб ідеал вірного служіння народові не був далеким і недосяжним” [7, с.437]. Тому слід домагатися, щоб відомі люди – земляки школярів – були близькими друзями дітей і брали участь в їхньому вихованні.

Особливо важливе значення в житті молодших школярів мають образи, що розкривають духовний світ таких самих дітей, як і вони. Тому „їх цікавлять художні твори, зокрема казки, а

також кінофільми, п'єси, герої яких хоробрі, мужні, сильні духом діти". Наслідуючи їх, діти знаходять багато можливостей у своєму житті для виявлення тих якостей, що їх вони намагаються запозичити у своїх улюблених героїв [6, с.262, 264].

Моральна здатність людини ставитися до себе як до величезної цінності, почуття власної честі і гідності, прагнення до ідеалу – „все це залежить від того, яку людську красу відкрив у другій людині маленький громадянин у дитинстві, чому він дивувався, від цього величезною мірою залежить і те, як він морально підготовлений до обурень і сумнівів отроцтва, до утвердження і одухотворення юності” [8, с.463].

Якщо невміло поставлена виховна робота, то шкільне життя може породити в дитини зневіру в свої сили. „Буває, на кожному кроці свідомість дитини затьмарюється думкою: я не такий, як інші, я ні на що не здатний. Ми, дорослі, не здаємо собі справи в тому, яких страждань завдає це дитині. Якщо в кожному класному колективі є кілька таких дітей, колектив втрачає свою виховну силу. Велика небезпека криється в тому, що в дитини незабаром притуплюється почуття гіркоти, вона зникає до думки про те, що вона не така, як інші, серце її дерев'яніє; емоційна товстошкірність призводить до товстошкірності моральної; настає найстрашніше: людина втрачає почуття власної гідності. Нібито незначна шкільна втрата, а насправді це велика біда, за неї доводиться дорого розплачуватись суспільству: недоученими і невихованими людьми, нещасними і знедоленими – тому що справді знедолена людина, якій уже в роки дитинства і отроцтва суспільство не допомогло знайти себе” [8, с.472].

Шлях до вершини обов'язку починається із ставлення людини до людини. Людина, її життя, боротьба, радощі й прикрощі – це найскладніший предмет пізнання, наймогутніша сила, що впливає на той куточок серця, де має народитися почуття обов'язку. „Шлях до вершини обов'язку я вбачаю в тому, щоб з перших кроків свого свідомого життя дитина, образно кажучи, торкалася серцем людських дол. Щоб чужі долі стали її глибоко особистою справою, щоб через людські долі пройшов шлях до пізнання найвищих інтересів, щоб, наближаючись до ідеалу, людина бачила саму себе, ставилася сама до себе. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що *здатність ставитися певним чином до самого себе*, ставити перед собою вимоги, панувати над своїм сумлінням – все це прямо залежить від того, якими є джерела радості і щастя маленької людини” [9, с.481].

Винятково важливою виховною проблемою павлівський педагог вважав те, щоб безперервно розвивати в дитині самоповагу, вміння дорожити власною честю, гідністю, суворо контролювати свою поведінку, підпорядковувати особисті інтереси суспільним, формуючи їх на основі прагнення до загального блага. Мудрість влади педагога над особистістю й колективом передбачає глибоке відчуття серцем і розуміння того, що дитина весь час перебуває в стані самопізнання, самоутвердження, самовиховання [1, с.631].

Бажання вчитися, підкреслював В. О. Сухомлинський, залежить від того, що вчені називають *рівнем домагань особистості*. „...У кожного учня виробляється свій рівень домагань. Це ставлення до самого себе, думка про свої сили, можливості, здібності, самооцінка” [1, с.552-553]. І завдання педагога полягає в тому, щоб не зламати, а підняти, підтримати, не знеособити духовні сили дитини, а утвердити почуття її гідності – тільки так треба використовувати свою владу над дитиною. „Як найвищу цінність, – наголошував він, – бережить гордість, недоторканність особистої честі дитини” [1, с.633]. „Я завжди прагнув до того, щоб у кожного вихованця на все життя утвердились самоповага, здорове самолюбство, нетерпимість до грубих, безтактних відносин між людьми”. Той, хто перестає бути самим собою, втрачає здатність бачити найтонші моральні відтінки людської поведінки. Тому з перших кроків шкільного життя треба виховувати кожен дитину так, щоб вона своєю працею, ставленням до товаришів, стосунками утверджувала власними силами свою людську гідність, чутливість до всього, що пов'язано з поняттями *можу й не можу, здатний і не здатний* [1, с.470].

Органічна єдність і взаємозалежність рівня домагань кожної особистості та її здібностей залежить від ідеального уявлення колективу про красу поведінки, взагалі про поведінку, від того, наскільки кожна особистість чутлива до думки колективу про неї. Від цього, у свою чергу, залежить те, як бачить дитина чи підліток сам себе, як ставиться до себе. Ставлення особистості до себе – це один з найважливіших критеріїв розвитку свідомої дисципліни в колективі, бо в ставленні до себе виявляється самодисципліна [1, с.553].

Великою силою, що зумовлює ставлення людини до самої себе й зрештою до самовиховання є інтелектуальне життя колективу. А ідейно-громадянська основа колективу полягає в тому, щоб кожен член його дивився на світ очима громадянина, щоб громадянське світосприймання вже з дитячих років стало немовби тим дзеркалом, в якому людина бачить себе, оцінює свою поведінку, виявляє ставлення до себе в думках, переживаннях, вчинках, спрямованих на самовиховання, самоутвердження.

Щоб підкоритися розумним, доцільним, необхідним, обов'язковим вимогам суспільства, людина мусить уміти підкорятися сама собі, мати в собі силу волі, здатну наказувати, стримувати. А щоб підкорятись самій собі, щоб *утвердити в собі повелителя*, треба глибоко поважати себе. „Утверджуючи в людині повагу до себе, ми виховуємо в ній колективіста” [1, с.471].

Як один із виявів самовідношення В.О.Сухомлинський розглядав також відношення дітей до власних думок. Великий подив викликає те, зазначав він, що в теорії педагогіки і в практиці шкільного виховання, по суті, не звертають уваги на такі дуже важливі чинники, як ставлення вихованців до власної думки, як місце й роль самобутньої самостійної думки в духовному житті колективу та особистості. „Виробити у наших вихованців їхнє особисте ставлення до того, що вони знають і що пізнають, що входить у їхню свідомість, стає їхнім надбанням – це одна з центральних проблем теорії й практики виховання” [1, с.481-482].

Неодмінною стороною формування самосвідомості дітей педагог вважав виховання у них самоповаги, яка народжується у процесі їх самовираження. Тому, вважав він, треба пробуджувати прагнення кожної людини до вираження себе. Педагогові для цього слід спрямовувати творчі сили й здібності своїх вихованців так, щоб кожна маленька людина, кожен підліток був передусім вихователем самого себе. „Ми добиваємось, щоб кожна дитина прагнула виявити себе, заявити про себе розумом, здібностями, визначним успіхом, майстерністю, працьовитістю, любов'ю до книги, творчості, багатими інтелектуальними інтересами, душевною цілісністю, людяністю. Захоплення тим, що підносить людину, звеличує її у власних очах, – шлях застереження від усього жалюгідного, осудливого, принизливого для людини” [1, с.548].

Для того, щоб учні виражали себе, щоб поведінка одного виховувала правильну поведінку іншого, необхідно створювати і зберігати в школі обстановку самовиховання. Кращим засобом самовиховання є турбота про іншу людину. Коли людина відчуває себе учасником суспільного розвитку, вона творить не лише матеріальні цінності для людей, вона творить і саму себе. З праці, в якій яскраво виражений дух громадянськості, починається справжнє самовиховання.

Самовиховання дітей передбачає також вироблення у них вміння керувати своїми бажаннями, яке є джерелом людяності, чуйності, сердечності, внутрішньої самодисципліни, без якої немає совісті, немає справжньої людини. „Той, хто не знає меж своїм бажанням, ніколи не стане справжнім громадянином. Егоїсти, шкурники, люди, байдужі до горя й злигоднів інших, саме й виростають з тих, хто в дитинстві знає лише свої бажання і не звертає уваги на інтереси колективу” [6, с.86]. „Людина обов'язку абсолютно немислима, коли вона сама собі нічого не наказує” [9, с.481].

Однією з тих сфер духовного життя, де вплив вихователя органічно зливається із самовихованням, В.О.Сухомлинський вважав інтелектуальне виховання, важливе місце в якому належить формуванню світогляду, „яке починається з тієї сходинки мислення, піднявшись на яку, людина немовби оглядає навколишній світ і в той же час відчуває себе як частину світу – активну, творчу силу” [7, с.386-387].

Вже в молодшому шкільному віці, на думку педагога, дітей потрібно знайомити з такими світоглядними питаннями, як сенс життя і проблема смерті. „Мене хвилювало завжди: як допомогти дитині зрозуміти смисл життя і значення смерті, якою стороною повинно відкритися перед нею це ні з чим не порівнянне горе, як, вражаючи чисте серце, воно примушує по-новому осмислювати цінності, які без цього випробування і людської відданості не можуть бути пізнані до кінця? Благородне людське страждання – втрату близьких, рідних – судилося пережити ледве чи не кожній дитині. Я вважаю дуже важливим, щоб ця подія стала для маленької людини ніби першим випробуванням, яке відкриває перед нею смисл життя і велич людських цінностей. Дуже важливо, щоб благородне страждання вразило дитячу душу, зробило чутливе дитяче серце тонким, сприйнятливим, настроїло його на переживання радощів і горя близьких і „далеких” людей, відкрило перед дитиною вищий критерій виміру людського щастя” [8, с.458].

Щастя, творення якого, на думку педагога, і є метою виховання, – це не безтурботність. „Щастя – це гармонія почуття власної гідності, радості і повноти творчого життя, з одного боку, і обов'язку, свідомості і почуття обов'язку перед іншими людьми, перед колективом, перед суспільством – з другого. Ставлення до людини як до найвищої цінності передбачає утвердження в ній почуття відповідальності за кожний свій вчинок, за свою поведінку” [8, с.456-457].

Дитину треба не оберегати, а вводити в благородний світ страждання, що має своїм джерелом втрату людини. Бо це благородне людське страждання, що підносить людину. Але в житті є й горе іншого роду: людина принижує гідність іншої людини і свою власну, людина ставиться до іншої людини жорстоко, безсердечно. „Дуже мало треба, щоб завдати горя дитині, зробити її нещасною. Тому місія педагога полягає у тому, щоб уберегти дитину від страждань, зробити її щасливою, бо нещасливій людині, особливо, коли вона стала нещасливою в дитинстві, недоступні багато які

духовні цінності, вона не знає життя, не знає саму себе і свої творчі сили, не відчуває поваги сама до себе, не бачить в собі і в інших людях величезної людської цінності” [8, с.454].

Часто одна людина завдає іншій страждань через свою невихованість, через невміння дорожити людиною як найвищою цінністю. І неможливо повністю вберегти дитину від таких страждань, тому потрібно не створювати навколо неї обстановку стерильності, не заплюшувати очі на зло, а утверджувати в її душі сили, здатні протистояти злу. „Я прагну насамперед того, щоб мої вихованці були духовно мужніми людьми. Піднесення Людини – ось мета і шлях....Які б грані людського розуму і волі, серця й мудрості не відкривалися у вашій особистості перед дитиною..., – будь-яка з цих граней повинна відкриватися на фоні головного – поваги до людської гідності, піднесення Людини” [8, с.465].

Важливим, на нашу думку, є й положення павлівського педагога про те, щоб знання про людину і світ, „про основи психічної культури і Всесвіт” давав підліткам один педагог – вихователь. „Виховний сенс цієї гармонії полягає в тому, що самопізнання, самовиховання відбуваються на широкому фоні пізнання найзагальніших закономірностей природи” [6, с.387].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в працях Василя Олександровича Сухомлинського розроблена цілісна педагогічна система духовного розвитку дітей молодшого шкільного віку, яка не втратила своєї актуальності й у наш час.

Список використаних джерел та літератури:

1. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 401–637.
2. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа / В. О. Сухомлинський // Там само. Т. 4. – К., 1977. – С. 5–390.
3. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю / В. О. Сухомлинський // Там само. Т. 2. – К., 1976 – С.417-654.
4. Сухомлинський В. О. Щоб душа не була пустою / В. О. Сухомлинський // Там само. Т. 5. – К., 1977. – С.255-269.
5. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Там само. Т. 2. – С.207-400.
6. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Там само. Т. 3. – К., 1977. – С.5-279.
7. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Там само. – С.281-582.
8. Сухомлинський В. О. Людина – найвища цінність / В. О. Сухомлинський // Там само. Т.5. – К., 1977. – С.446-472.
9. Сухомлинський В. О. Виховання обов'язку / В. О. Сухомлинський // Там само. – С.472-488.
10. Сухомлинський В. О. Слово до учнів / В. О. Сухомлинський // Там само. – С.609-613.
11. Сухомлинський В. О. Бачити себе / В. О. Сухомлинський // Там само. – С.489-495.
12. Сухомлинський В. О. Залежить тільки від вас / В. О. Сухомлинський // Там само. – С.284-288.
13. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Там само. Т. 2. – К., 1976. – С.147-416.
14. Сухомлинський В. О. Людина неповторна / В. О. Сухомлинський // Там само. – Т. 5. – С.80-96.

Анотація

Р.А.Арцишевский

В.А.Сухомлинский о духовном развитии младших школьников

В статье раскрываются взгляды В.А.Сухомлинского на духовное развитие детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: ребенок, духовность, духовное развитие, самосознание.

Summary

R.A.Artsyshvskyi

V.O.Sukhomlyns'kyi about Spiritual Development of Junior Pupils

The views of V.O.Sukhomlyns'kyi to the spiritual development of children of primary school age are considered in the article.

Key words: child, spirituality, spiritual development, self-consciousness.

Дата надходження статті:

„31” серпня 2011 р.